
„Az Aranykorszak örökösei?” A politikai szellem fenomenológiája. Szociológiai tanulmány a romániai átmenetről a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája példáján”, (The Heirs of the Golden Age? The Phenomenology of the Political Spirit), WEB, 2002/10 p. 13-26 and In Ethnopolitika (éd). Barni N and Fedinec Csilla (2003) Budapest. Teleki László Intézet p. 206-236 ISSN 963-86388-5-0

„Az Aranykorszak örökösei?” A politikai szellem fenomenológiája

Tanulmány a romániai átmenetről a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája példáján

Péter László

Bevezető

1989 decemberében – miközben Románia egyes nagyvárosaiban még folytak, vagy alig értek véget a fegyveres összetűzések¹, illetve a diktátor bukása nyomán a lakosság körében még érzékelhető volt az eufórikus hangulat² – az időközben szabaddá vált tömegkommunikációs médiákban megjelent egy „helyzethez nem illő” és a közhangulatot több szempontból sokkoló hangvételű nyilatkozat. A nyilatkozó³ –

---

¹ A Decembéri Forradalom néven ismert román rendszerváltó események Temesváron kezdődtek. 1989 december 16.-án a Tökés református püspök Securitate általi kilakoltatása /deportálása ellen kezdetben a református hívők, később a lakosok szélesebb rétege tiltakozott, majd a rendszer ellen tömegesen tüntetni kezdett. Az akkori hatalom brutálisan közbelépett, de 19.-re a várost a tiltakozók mégis szabad városnak nyilvánították. A rendszerellenes mozgalom továbbterjedt az ország több nagyvárosára (Kolozsvár, Szeben, Resica a tüntető tömeg összeütközik a karhatalmi szervekkel 20.-án és 21.-én), lezárják a határokat, majd december 21.-én, amikor az Iránból hazatért román diktátor nyilvános gyűlést hívott össze Bukarest főterén, a tervek szerinti elítélő népgyűlés diktatúraellenes tüntetéssé alakult át, majd véres forradalommá terebélyesedett. Ugyanaznap éjszaka, a hadügyminiszter, N. Milea öngyilkos lesz. Másnap, december 22.-én délelőtt tíz órakor kihirdetik a rendkívüli állapotot, majd déli tizenkét óra hat perckor a volt Román Kommunista Párt (a továbbiakban RKP) Központi Bizottságának az épületéről felszálló helikopter a menekülő elnökkel a fedélzetén a rendszer végét jelentette. A bukaresti eseményeket a közszolgálati televízió mindvégig élőben közvetítette. Hamarosan (23.-án) a diktátor házaspárt elfogják, és december 25.-én Târgoviște-n rögtönítélő bírósági ítélettel kivégzik őket, de az összetűzések és az emberáldozatok december 28.-ig tartanak. A hatalmat 22.-én a Nemzeti Megmentési Front (Frontul Salvării Naționale, a továbbiakban FSN) veszi át, s nyilatkozatot tesz a demokratikus átalakulások mellett. A központi FSN mintájára minden helységben megalakulnak a helyi FSN-k, amelyek a helyi hatalmat képezik. (Itt most nem szándéksom kitérni a „forradalom volt-e vagy sem” dimenzióra, illetve a nemzetközi geopolitikai helyzet elemzésére. Forrás: az Agerpress, Rompress hírei nyomán Péter László. Továbbá lásd Dan Pavel: *Limba de lemn, Polis/4*)

² Például „Polgárok! Román testvérek! Győztünk! A Zsarnok megbukott! A hatalom a nép kezében van” Libertatea, 1989 december 22, 1. szám, „A Szabadság Karácsonya” Romániai Magyar Szó, 1989 december 23, „Elérkezett a szabadság” Hargita Népe, 1989 december 23

³ Silviu Brucan, politológus, volt washingtoni nagykövet, régi aparattcsik, az ötvenes években az RKP központi lapjának, a Scânteianak a főszerkesztője, később az ún. Hatok levelének egyik aláírója, jelenleg közéleti szereplő

---

a frissen megalakult végrehajtó hatalom⁴ tagja – véleménye szerint „*még húsz évnek* (1989 decemberétől számítva – megjegyzés tőlem) *kell eltelnie ahhoz, hogy Románia felzárkózzon a civilizált Nyugat soraiba, de addig Romániának paternalisztikus rendszerre van szüksége, hogy egybetartsa a nemzetet*”⁵. Az elhangzottakkal sokan azonnal vitába szálltak⁶, de a hirtelen magasba szökött optimista hangulatban a nagyközönség figyelmen kívül hagyta. Azonban a forradalmi változás nyomán az addig szunnyadozó román társadalom mindenik rétegének felszínre tört, megfogalmazódott valamilyen (egyébként teljesen jogos és méltányos) azonnali elvárása az új hatalommal szemben. Gyakorlatilag mindenki várt valamit a „demokráciától”, mint új rendszertől általában. A politikailag marginalizáltak, üldözöttek s bebörtönöztek szabadságot és toleráns hatalmat, a munkások több bért és rövidebb munkahetet, az értelmiségiek sajtószabadságot, szakmai érvényesülési és nyugati utazási lehetőségeket, az etnikai kisebbségek jogaik tiszteletben tartását, a görög katolikus hívők vallásuk újbóli legalizálását és templomaikat, a falusi lakosság elvett földjeik visszaszolgáltatását kívánták/kérték; vagyis „egy jobb, szabadabb, elviselhetőbb életet”⁷. E kérések és elvárások rendszere akár spontán modernizációs törekvésként is értelmezhető, amelyek a gazdaság, a társadalmi struktúra, a politikai rendszer és a kulturális élet szféráit célozta. Azonban a romániai átmenet folyamata egy rendkívül brutális totalitarista politikai rendszer erőszakos megszüntetésével kezdődött, s a demokratizáció és piacosítás menedzseléséhez, az igazi rendszerváltás végrehajtásához mind a hatalomra jutott elit – a „vezetők” -, mind pedig a lakosság - az „alanyok” -, tapasztalatlanul, kellő tudáskészlet hiányában fogott hozzá. A román társadalmat a piaci és demokratikus viszonyokhoz való bármilyen előzetes kapcsolat hiánya jellemezte (Pavel 1998:92), s a forradalom utáni kontextus a régió többi országát is „a rendszerváltás a politikai-ideológiai tudás, valamint a tudás tartalmait meghatározó egzisztenciális viszonyok tekintetében inkonzisztens helyzetben” (Csepeli-Örkény 1991:162) érték, de ez Romániát még felkészületlenebbül érintette. Itt nem a hatalom eszközeinek a megszerzésére/megtartására, hanem a reform, a

---

⁴ Az 1989 december 22.-n alakult Nemzeti Megmentési Front Tanácsának (FSN – Frontul Salvării Naționale) tagja

⁵ Idézi V. Tismăneanu – M. Călinescu: „*The Revolution and Romania's Future*”, In „*Romania After Tyranny*” szerkesztő. Daniel N. Nelson, Westview, 1992, 38 oldal

⁶ Lásd a Silviu Brucan – Octavian Paler vitát a Celestine Bohlen: „*A Veteran Leader Resigns in Bucharest*” New York Times, Február 5, vagy a Karacs Imre - Victoria Clark: „*Brucan's Dreams of Brain Power*” The Independent, Január 29

⁷ BI, 45 éves, városi munkással készített interjúrészlet, Péter László

---

gazdaság strukturális átszervezésére, a demokratizmus elterjedésére, vagyis a tágabban értelmezett átmenet lebonyolításának a hatékony megvalósítására gondolok.

Véleményem szerint 1989-ben az érzelmi túlfűtöttség talaján megfogalmazott kérések „teljesítése” még ma sem „befejezett”, habár a jóslat részben beigazolódott: az eltelt tizenkét év távlatából az a megjósolt *húsz év* nem veszített az aktualitásából, viszont a paternalista viszonyok még mindég a realitás részei.

Jelen tanulmányban három szociológiai vizsgálat kapcsán kísérletet teszek a kolozsvári diákság⁸ politikai kultúrájának modellezésére kapcsolatot teremtve - visszavezelve - a pártállami körülményekre jellemző politikai természetű (inkorporált) „tradíciók”-kal. Az átmenet demokratizációval kapcsolatos vonatkozásait kívánom tárgyalni, illetve megvizsgálni van-e kapcsolat a jelenlegi körülmények közötti politikai kultúra állapota és a totalitarista rendszer politikai szocializáló (ami 89 előtt indoktrinációt jelentett) rendszere között. Írásom elején a demokratizálódás folyamatának strukturális feltételeit és körülményeit vázolólok. Majd áttérek a folyamat tartalmi összetevőjét képező politikai kultúra fogalmi jelentésének a meghatározására, illetve a rendelkezésre álló statisztikai természetű adatok elemzése alapján, a vizsgált populáció politikai kultúrájának állapotára vonatkozóan kísérlek meg következtetéseket megfogalmazni. Szemléletem szerint nem lehetséges úgy kijelenteni valamit a mai politikai kultúrára vonatkozóan, hogy figyelmen kívül hagyjuk azt a politikai-társadalmi előzményt, amit a kommunista - totalitarista rendszer jelentett, s szocializációs kényszere nyomán ránk maradt (de a totalitarizmust megelőző korok előzménye sem elhanyagolható). Ebben a fogalomkörben kívánok egy lehetséges interpretációt megfogalmazni arra az állapotra vonatkozóan, amit a „*befejezetlen átmenet*” politikai kultúrájának nevezek. Munkahipotézisem alapvetését az a feltételezés képezi, hogy szoros kapcsolat van a politikai kultúra jelenlegi állapota, és a kommunista időszakban asszimilált (inkorporált) politikai beállítódások, attitűdök között.

---

⁸ Kutatásaink alanyait a Kolozsvári „Babe°-Bolyai” Tudományegyetem diákjai képezték. A „Babe°-Bolyai” Tudományegyetem Románia legnagyobb egyeteme, az 1872-ben alapított Ferenc József Tudományegyetem és az 1918-ban Universitatea Regele Ferdinand-nak elnevezett egyetemek, illetve az 1959-ban egyesített Babe° és Bolyai Tudományegyetemek jogutódja. A hivatalosan multikulturális egyetemek minősített felsőfokú tanintézetben román, magyar és német nyelven folyik szakoktatás. A vizsgálat módszertani vonatkozását lásd alább.

„Befejezetlen átmenet” és politikai kultúra

Mára a romániai átmenetnek számos és szerteágazó hazai irodalma van (lásd pl. Zamfir és Zamfir 1994 és 1995; Sandu 1996; Sandu 1999; Chelcea 1994; Tismăneanu 1997; Pavel 1998, Berevoiescu-Chiribucă-Com^oa-Lăzăroiu-Stanculescu 1999; Roth 2000). A szerzők különböző szempontból és szemlélettel illetve eltérő módszertani apparátus felhasználásával más-más aspektusokra helyezték a hangsúlyt. Ebben a tanulmányban korántsem vállalkozom ennek a könyvészetnek a feltérképezésére, bemutatására. Azonban két megállapítás mindenképpen megfogalmazható: az átmenet folyamatának tárgyalása többnyire makroszinten, a társadalmi struktúrára fókuszálva történt meg, illetve figyelmen kívül maradt az egyéni cselekvő, az átmenet alanyainak hétköznapi/megélt tapasztalata; nem törekedtek megérteni, a mindennapi közember szemszögéből interpretálni a poszt-decembrista periódus történéseit. Tanulmányomban részben követem ezt a hagyományt (adataim statisztikai természetűek) viszont a társadalmi struktúrába beágyazottan kezelem a politikai kultúra kérdéskörét az egyetemisták példáján. Maga Habermas mondja, hogy e kemény mag - jelen esetben a kolozsvári diákok politikai kultúrája és közéleti participációja - „kizárólag abban az esetben vizsgálható és értékelhető, ha szembesítjük azokkal a feltételekkel, körülményekkel, amelyben megvalósul vagy sem” (Habermas 1983:33) illetve figyelembe vesszük a kontextust, amely meghatározza az állapotát⁹: a demokratikus rend minőségét és a különféle „hagyományokat”. Ekképpen kapcsolat teremthető az egyének által interszubjektíven felépített mindennapok világára jellemző tudás (amely politikai természetű értékeket, információkat, attitűdöket, diszpozíciókat (is) tartalmaz) és a politikai rendszer között, vagyis összekapcsolható a mikro- és a makrotársadalmi szint.

Az átmenet gerincét, a piacosodással párhuzamosan, a demokratizáció képezi. Én jelen írásomban az átmenet politikai vetületével fogok inkább foglalkozni, de tudomásul veszem, hogy a gazdasági vonatkozásoknak is jelentős szerepe van a politikai kultúrára kialakulására nézve. A demokratizáció (“*democratization*”) fogalma az a folyamatot jelöli, amelynek során kialakul, illetve konszolidálódik mindaz, amit a *demokráciá*-nak nevezünk. A gyűjtőfogalom az antik polisz-közösségek politikai berendezkedésére visszavezethető modern legális-racionális

---

⁹ Lásd Jürgen Habermas a *Kultur und Kritik*, (1974, Suhrkamp Verlag) tanulmánykötetében napvilágot látott *Student und Politik* című tanulmányát, amelyben a nyugat-németországi egyetemista diákok politikai participációjának kutatási feltételeiről és a participáció lehetőségeiről ír.

---

uralomnak (Weber 1987:224) megfelelő politikai rendszerre utal. A politikai tagoltság, mint a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai értékek valamint az alternatívák természetes és kiküszöbölhetetlen sokfélesége, feltételezi a különböző érdekeket, amelyek az egymással való versengő pluralizmus és a hatalommegosztás intézményei révén szabályos időközönként részesülnek a hatalomból. A modern, participatív demokráciának (v.ö. Sartori 1999:118-120) elengedhetetlen feltétele tehát a pluralizmus, vagyis az egy időben és ugyanabban a politikai közösségként értelmezett állam keretén belül egyszerre több különböző - olykor egymásnak ellentmondó, de mindenképpen eltérő - politikai törekvés létezésének lehetősége és természetessége. Az érdekek, értékrendek, nézetek, ideológiák, pártok, politikai és civil intézmények egymással versengő sokfélesége egyszerre kell jelen lennie ugyanazon társadalmi rendszer keretében. A pluralizmus végeredményben a modern (és a jelenkori posztmodern) társadalom természetesnek értelmezett szociológiai tagoltságát és a rá reflektáló politikai hatalom megosztását jelöli: a hatalomnak és a befolyásnak számos forrása van.

Képletesen a berlini fal összeomlásával illusztrálható Közép-Kelet Európában még ma is tartó átmenet politikai aspektusának országoként eltérő előzményei vannak. Az való igaz, hogy „a kelet-európai országok kommunista rendszerei gyökerestül irtottak ki minden más politikai tradíciót” (Sartori 1999:238), azonban véleményem szerint Romániában a múlt leváltásának módja és indoka különösen megnehezítette a demokratizáció előrehaladását.

A romániai átmenet politikai vetülete több aspektusában hasonlít, illetve „elkülönbözik” a Közép Kelet Európa-i volt szocialista államok 1989 utáni rendszerváltó fejlődéspályáitól. Hasonló volt a közös „kintről kapott” (szovjet eredetű) kommunista-szocialista múlt, habár a kommunista rendszer országoként másként nyilvánult meg (Szabó 2000:42); a későbbi Varsói Szerződés és a KGST tagállamai a Második Világháború után mindannyian „de-európaizálódtak” (Vajda 1988:333), vagyis leszakadtak és „vesztették el a társadalomszervezés szabadságközpontú racionalista értékrendszerét” (Vajda 1988:334). Továbbá a volt szovjet szatellit államok mindenképpen az átmenet kezdetén jelentkezett a volt szovjet piac összeomlásának negatívuma, valamint megjelennek a többpártrendszer intézményei, általános választásokat tartanak és „valamennyi országban kialakulnak a hatalommegosztás elvén nyugvó intézményrendszerek” (Kéri 1995:92). Románia

---

esetében a különbséget a múlttal való szakítás aktusában a forradalmat megelőző körülményekben (s az ezekből fakadó következményekben), a volt rendszer rendkívül brutális-represszív, „nacionál-kommunista”¹⁰, (Brezinski 1993:135; Roth 2000:38), „paternalista, homogenizáló”, (Kligman 1998:14-32) és „szultánista” (Linz-Stepan 199:345) jellegében, a Securitatéra alapozott kétszemélyes „uralkodói” stílusban látom. Nem beszélve a keleti fogantatású személyi kultuszról, amellyel mindezek párosultak. A rendszer - egyedül a régióban - „erőszakkal, véresen bukott meg, terroristákkal, ártatlan áldozatokkal” (Pavel 1998:79). 1989-ben „a pártállam részei és a régi pártapparátus jelentős hányada a régi pozíciót újakra cserélte fel” (Segert 1993:2), s a „legitimitásukat pedig a decemberi eseményekből származtatták” (Pavel 1998:94). A kommunista rendszer bukását a végsőkig elnyomott tömeg kényszerítette ki, a többi „baráti országtól” eltérően, amelyekben a politikai kurzusváltást, a demokratizáció folyamatát a vezető elit, a pártállam reformista szárnya kezdeményezte de csak részben befolyásolta¹¹.

A „törést” közvetlenül megelőző években a román hivatalos pártállami ideológia – lényegében a diktátor - vehemensen elutasított mindenféle glasznoszty és peresztrojka típusú politikát, részben a kommunizmus építésének útjáról való megengedhetetlen letérésként bélyegezve azt, másrészt viszont úgy vélte(-ék), hogy az Romániában már rég végrehajtott. A rendszer egyre izoláltabbá vált a nemzetközi kapcsolatok terén (a KGST országok körében is erodálódott a presztízse), illetve befele egyre népszerűtlenebb intézkedéseket hozott¹², azonban jelentős ellenszegüléssel nem kellett szembenézzen. Tanulmányunk szempontjából azt kell kiemelnünk, hogy Romániában a forradalmi eseményeket megelőzően, nem alakult ki

---

¹⁰ A nacionál-kommunizmusnak a következő fő jellemvonásai voltak Romániában: 1. A többé-kevésbé nyílt szembenállás a Szovjetunióval (nem állomásoztak szovjet csapatok Románia területén, az 1968-as Csehszlovákiai invázióban való részvétel megtagadása és nyilvános elítélése, a független külpolitika), 2. a Románia területén élő kisebbségekkel szembeni nacionalista diskurzus, asszimilációs politika, ami a romániai németek és zsidók tömeges emigrációjához vezetett (a román hatalom az emigránsok iskoláztatásának az ürügyén a célország kormánya által kifizetett ún. „fejpénz” ellenében engedélyezte emigrációjukat (7-800 USD per capita) 3. az ortodoxizmus. Lásd továbbá Nelson, D.N. (szerk): *“Romania after Tyranny”*, Westview Press, Boulder, 1992

¹¹ Lásd továbbá a Vladimír Tismăneanu: *Reinventarea politicului. Europa de Est de Stalin la Havel*, Iasi, Polirom, 1997 vagy Kligman, G. – Tismăneanu, V. : « *Romania's First Postcommunist Decade* » , In *East European Constitutional Review*, vol. 10, No,1 2001, 78-85 oldal vagy Vladimír Tismăneanu : *Introduction*, *European Constitutional Review*, vol. 10, No,1 2001, 76-77 oldal

¹² Lásd például az ÉBEK (az akkori EBESZ) Bécsben elfogadott határozatát 1988-ban, amit Románia tüntetően nem írt alá, az USA Legnagyobb Kereskedelmi Elvének megvonása szintén 1988-ban, illetve a falurombolásként elhíresült szisztematizációs tervet, vagy az élelmiszerjegyek rendszerének kényszerű bevezetését.

---

számottevő és fajsúlyos ellenzéki, disszidens csoportosulás¹³ (Ágh 1993:3; Nelson 1996; Tismăneanu 1997). A legfelső pártvezetést, a Központi Bizottságot, a nyolcvanas évek végén majdnem kizárólag a diktátor családtagjai alkották, a felsőbb pártapparátust pedig a Securitate, a titkosrendőrség ellenőrizte (v.ö. Tismăneanu 1997). A legmarkánsabb Ceau°escu-ellenes – de nem rendszer vagy kommunistaellenes – fellépéseket a XII. Kongresszuson Apostol nonkonform pártfőtitkár-ellenes kritikája, és az ún. Hatok Levele illetve a Dan Petrescu költő XIV. Kongresszus előtti felhívása jelentette¹⁴. Közép Európai értelemben vett - mint a Charta 77, a Szolidaritás, a magyarországi ellenzéki mozgalmak – disszidens, civil természetű mozgalom Romániában nem létezett (Segert 1993:5) sem pedig az állampárton belüli reformista csoport, inkább egyfajta duplicitás volt jellemző a rendszer irányába (v.ö. Kligman 1998). A weberi fogalom nyomán a Linz és Stepan szerzőpáros által szultánistának nevezett romániai rendszer sajátosságaiból fakadóan az „egyezményes átmenetnek” (*pacted transition*) hiányoztak az aktorai. Sem a keményvonalas (*hard-liners*) kommunista vezetést nem kettőzte meg a lágyvonalas (*soft-liners*) kommunista párton belüli reformista frakció, sem pedig a (nem létező)

---

¹³ Az 1956-os magyarországi események alatti/utáni erdélyi (többnyire magyar) diákmozgalmak vezetőit bebörtönözték (többségüket 1959-ben), az 1977-es Zsil Völgy-i szénbányászok sztrájkja – két napig magát a miniszterelnököt két napig fogva tartották az egyik földalatti tárnában - kimondottan gazdasági természetű megmozdulás volt úgyszintén az 1987 november 15.-i brassói tüntetés. A fentebb említett aktusok egyike sem képezett komolyabb fenyegetést a rendszer számára.

¹⁴ Nem kívánom semmiképp sem minimalizálni azoknak a cselekedeteit, akiket a rendszer politikai magatartásuk, világnézetük miatt bebörtönözött. De ezek az elszigetelt esetek nem képeztek – csekély nyomatekuk és a «közvélemény» előtti ismeretlenségük miatt – számottevő erőt a rendszer ellen, illetve nem képeztek strukturális alternatívát sem. Lényegében kétféle disszidens-szerű vonulatról beszélhetünk. Azokról, akik egykor a párt «apostolai» voltak, s akik a vezetési stílust és nem a rendszert, a kommunizmust bírálták, illetve az értelmiségi tiltakozások, akik rendszerellenes hangokat is hallattak és némi demokratizációt sürgettek, s csak a nyolcvanas évek legvégén álltak ki a többé-kevésbé nyíltan a rendszer ellen. Utóbbiak közé sorolhatók A. Blandiana, M. Dinescu vagy D. Cornea, Tökés L., és Dan Petrescu költő, aki a XIV. Kongresszus előtt felhívást tett közzé, hogy a pártfőtitkár ne válasszák újra; de akik köré azonban nem szerveződött egy erős disszidens alternatívát megjelentető (civil) szervezet sem. Továbbá meg kell említeni az *Ellenpontok* című szamizdat kiadványt, amit magyar értelmiségiek szerkesztettek 1984-ben (köztük Szöcs Géza, Borbély Ernő). A Hatok Levelének aláírói a “kegyvesztett” kommunista személyiségek voltak (Gh. Apostol, volt pártfőtitkár; Al. Bărlădeanu volt Politbüro tag és miniszterelnök helyettes; C. Părvulescu az RKP alapító tagja; C. Mănescu volt külügyminiszter és az ENSZ Közgyűlés volt elnöke; G. Răceanu veterán párttag; S. Brucan, volt washingtoni nagykövet és a Scânteia – központi pártlap – volt főszerkesztője), akik azzal vádolták 1989 márciusában a diktátort, hogy megsérti az emberi jogokat, elidegeníti magától a szövetséges országokat, aláássa a nemzetgazdaságot, és nem tartja be a ratifikált Helsinki-i Egyezményt, valamint felszólították a szisztematizálás beszüntetésére. Ez a mozzanat képezte lényegében a pártvezetés elleni leghatározottabb fellépést. Gh. Apostol a XII. pártkongresszuson 1982-ben bírálta Ceau°escut, amiatt, hogy letért a RKP helyes útjáról illetve a keleti fogantatású személyi kultusz okán. Megemlítésre szorul még D. Mazilu ENSZ Emberjogi Bizottságának készített 1988-as Jelentése, amelyben elmarasztalja Romániát az emberi jogok terén. *Forrás:* www.libraryofcongress.org, a SZER magyar és román nyelvű műsorai és Mediafax híradásai nyomán Péter László

---

ellenzékben nem voltak megtalálhatóak a mérsékelték és a radikálisok, éppen a szultanista jelleg miatt, ami semmilyen ellenzéknek sem engedett teret (Linz-Stepan 1996:356). Így a civil szféra és a reformpártiság, az ellen-elit s a második nyilvánosság teljes hiányában nem voltak „rendszerátó évek”. Ez később mind az elit, mind pedig a társadalom kárára vált. (Elit alatt a pártállam csúcsvezetését, társadalom alatt a hatalommal nem rendelkező civil természetű csoportokat értem, counter-elit alatt pedig olyan társadalmi csoporto(ka)t, amely(ek) legitimen szembehelyezkedik/nek az államszocialista renddel liberális/demokratikus értékrendhez való kötődés révén, s képes(ek) *másképp beszélni* a társadalmi realitásokról). Ilyen aktorok hiányában nem alakult ki egy dialógus az állampárt és a társadalom között, ami azt eredményezte, hogy nem strukturálódott egy elképzelés a kivitelezendő átmenet forgatókönyvéről, valamint nem artikulálódott a pozitív célok rendszere, a demokratikus értékek irányába ható orientációk mintázata sem. A dialógus hiánya ellehetetlenítette egy minimális konszenzus kiépítését az elit és a társadalom között, Magyarországtól vagy Lengyelországtól eltérően: nem épült ki egy közösen osztott szabály és célrendszer, amit követni lehetett volna az állam és társadalom közti viszonyban és kommunikációban, s amihez hozzárendelhető lett volna a későbbi demokratikus intézményrendszer axiológiai alapja. A második nyilvánosság¹⁵ hiányában, Romániában a hatalmi ideológiával szemben nem alakulhatott ki egy ellendiskurzus sem. Ennek az ellendiskurzusnak (Magyarországon, Csehszlovákiában, Lengyelországban például) az a volt a sajátossága, „hogy kiindulópontját nem a marxizmus képezte (sem tematikailag, sem nyelvileg), hanem a hétköznapi élet” (Kuczi 1992:16). Az ellendiskurzus a hivatalos ideológia és a mindennapi élet nyelve közé ékelődve, szociológiai fogalomrendszert használva, a modernitást törekedett kifejezni, mivel a társadalmat „a racionálisan választó egyének cselekvésének az eredményeként interpretálta” (Kuczi 1992:23). Azok az értelmiségiek, akik nem voltak az állampártnak tagjai, s akik azt az ellendiskurzust strukturálták, tulajdonképpen egy másik alternatívát kínáltak: választási lehetőséget biztosítottak a társadalom tagjai számára. Ugyanarról a társadalmi környezetről beszélt, mint a hivatalos ideológia, csak más fogalmakkal és másként interpretálva

---

¹⁵ Második nyilvánosság alatt a hivatalos ideológia által domináns diskurzustól eltérő szférában létrejött diskurzusok terét értem. A centrális domináns és az alternatív diskurzusok viszonyáról lásd továbbá a Foucault : Foucault, M.: *A diskurzus rendje*, In. Holmi, III. évfolyam, 7. szám, 1992, 858-889. oldal.

(problematizálva). A (szociológiai) ellendiskurzus tartalmának konstitutív eleme elsősorban nem a hatalommal szembeni mechanikus ellenkezés, annak manierista tagadása és elutasítása volt, nem cáfolata s helyesbítése a centrális diskurzus üzenetének, hanem az, hogy a tényvalóságot tekintette egyedüli lehetséges valóságnak. Olyan társadalomról szólt, „amely fogyasztási cikkeket, munkahelyet, munkahelyi magatartást, iskolát, értékeket stb. *választó* (tehát e dolgoknak valamilyen értelmet tulajdonító, kalkuláló), ezekkel kapcsolatban valamilyen döntési lehetőséggel rendelkező polgárokból áll” (Kuczi 1992:42). Később ez az alternatív, modern diskurzus sajátos intézményi léthez jutott: a habermasi értelemben használt nyilvánosságként kezdett el működni, legitimitással bírt, és mind az elit, mind pedig az ellen-elit elfogadta normativitását, illetve az alapján álló értékeket, s egy közösen birtokolt politikai hozomány szerves részévé vált. Lényegében azt kívánom hangsúlyozni, hogy Romániában az erős ellen-elit hiányában, a forradalom kitörésének pillanatában nem volt olyan csoport az állampárton kívül, amely instrumentális szerepet vállalhatott volna az átmenetben¹⁶ illetve az új helyzetben politikai szocializációs funkciót is betölthetett volna. Romániában az átmenet kezdetén a schmitteri értelemben használt demokrácia-tanulást („*democracy learning process*”) nélkülözve fogtak neki a társadalmi berendezkedés megváltoztatásának. A kompromisszumkereséses egyeztetés folyamata a térség többi államában egyfajta új politikai kultúrageneráló/-kibocsátó és oktató-tanuló szerepet töltött be mindkét fél számára, ami viszont Romániában nem zajlott le¹⁷. Az elit - társadalom közti bármiféle kreatív és kompromisszumos kommunikáció hiányában a rendszerváltás - most nem a forradalmi események konkrét lebonyolítására gondolok¹⁸, hanem a forradalmat követő demokratizálódásra - nem a felek közti alkudozás/egyeztetés (*negotiation*) útján a társadalom hathatós közreműködésével, hanem csupán a társadalom tagjainak a fizikai jelenlétében zajlott, s az átmenet a kommunista rendszer szultánista jellegétől determinálva „csak erőszakkal kezdődhetett” (Linz-Stepan 1996:357). A demokrácia két alappillére a kompetíció és a participáció (Dahl 1971). A kompetíció versengő eliteket jelent, de a 89 előtti disszidens mozgalmak

---

¹⁶ Ezt az is alátámasztja, hogy később a FSN ellenzékét képező “történelmi pártok” kemény magja külföldről tért vissza Romániába. Lásd Ion Raþiu, Radu Câmpeanu a PNÞCD és a PNL – a Parasztpárt és a Liberális Párt vezéralakjait.

¹⁷ Lásd továbbá Kligman, G. -Verdery, K.: “*Romania After Ceausescu: Post-Communist Communism*”, in *Eastern Europe in Revolution*, szerkesztette Ivo Banac, Ithaca Cornell, 1992, 117-47 oldal

¹⁸ Habár egyes szerzők ebben az értelemben is használják, vagyis szerintük a forradalom csupán egy jól kozmetikázott államcsíny volt, stb. Lásd Pavel 1998 fentebb említett cikkét a Polis/4-ben.

---

hiányában¹⁹ a demokratizáció folyamatában először a szereplőket kellett „feltatálni”, egy erős és legitim counter-elit kiépítését, eltérően a térség többi államával, ahol ez a folyamat legitim szereplőkkel és már kidolgozott szabályrendszerrel, szerepekkel zajlott. Az átmenet kezdetén Románia nem rendelkezett procedurális konszenzussal (Sartori 1999:102) a későbbiekben fellépő konfliktusok kezelésének módját illetően sem (erre még részletesen visszatérünk), ezt is ki kellett dolgozni a starthelyzetben még nem ismeretlen counter-elittel és a csupán születőben lévő civil társadalommal közösen. A civil társadalom a szabad státusú, vagyis az állam domíniumától független társadalom (ön)szerveződése, amely a modern demokrácia alapját képezi. A civilnek, tehát elsősorban nem politikainak tekintett, privát egyének közössége szükségszerűen feltételezi tagjai - az állampolgárok - politikai kezdeményezéseit és minden más apolitikusnak - privátnak tekintett - társadalmi öntevékenységet. Mindezt „fel kellett építeni” (Marino 1996:14), és csak egy „demokratikus minimumot” sikerült elérni (Tismăneanu 2001:76). Ezek a törekvések politikai kultúrát²⁰ is feltételeztek - ez képezni jelen tanulmányom másik tárgyát is egyébként. A politikai kultúra átfogó, axiomatikus fogalom, állandó viszonyítási pont a politikai tudás konceptuális sémája. Szemléletében a politikai kultúra képezi azt a tartalmat, amely a demokratikus intézményrendszernek konzisztenciát kölcsönöz, és - mintegy közvetítő közegként - kapcsolatot teremt a politikai rendszer és a fentebb említett civil szférával, végső soron az autonóm-privát közemberekkel.

A politikai kultúrát úgy ragadhatjuk meg, mint egy társadalmi közösség (csoport vagy nemzet) politikai magatartásmintái, értékstruktúrája és problémakezelése. A politikai kultúrát a politikai rendszer tényei és objektumai (főleg a pártok, bíróságok, az alkotmány, az állam, a végrehajtó hatalom és civil szervezetek) irányában megnyilvánuló "orientációs mintákként" határozható meg. A politikai kultúrát a társadalmi értékek és normák, a szimbólumok, a közös tradíció, a

---

¹⁹ Az 1990-ben szervezett általános parlamenti és elnöki választásokat a FSN a Szenátusban a helyek 77,3 százalékát szerezte meg, a Képviselőházban pedig a mandátumok 68,0 százalékát tudhatja a magáénak. Ion Iliescu az elnökválasztást 85,07 százalékát nyerte el a 10,64 százalékot szerzett R. Câmpeanu és a 4,29 százalékot összegyűjtött I. Rădulescu szemben (mindketten 89 decembere után érkeztek haza emigrációból – a legitim alternatíva hiányának is betudhatóan. *Forrás: Mediafax jelentés, 1990, május 25*

²⁰ A politikai kultúra fogalmának feltétel nélküli alkalmazásával szemben fenntartásokat fogalmazhatunk meg – ami az alkalmazhatóságot illeti. A főleg nyugat európai és amerikai állapotokra valamint a latin amerikai átmenet nyomán létrejött politikai jellegű tudásokra és beállítódásokra vonatkozó fogalom használata kényszerből fakad: a Közép-Kelet Európa-i régióra érvényes átfogó jellegű empirikus kutatások hiányában a szakirodalom erre a térségre vonatkoztatva is ezt a fogalmat használja. (Lásd pl. Csepeli-German-Kéri-Stump 1994, Szabó-Örkény 1997 és Szabó 2000).

---

kollektív memória és emlékezet, a társadalmi motivációs minták táplálják, s melynek folyamatos forrása - a tovább-hagyományoztatás révén - a politikai szocializáció. A politikai kultúra konkrét tartalmát illetve a minőségét és színvonalának a mértékét a társadalom szerkezete és a politikai rendszer jellege determinálja. Almond és Verba olvasatában (1996:33-69) a politikai kultúra ennél árnyaltabb jelentést kap: disztingválják a politikai rendszerrel szembeni attitűdök és más objektumokkal szembeni attitűdök között még akkor is, ha a politikai és nem politikai szférák közötti határ meghatározása problematikus (a politikai és a politikum mibenlétének a meghatározási nehézségei miatt). A politikai kultúra a specifikus politikai orientációkra - a politikai rendszer és annak különböző összetevőivel szembeni attitűdökre vonatkozik: társadalmi folyamatok és tárgyak sajátos készletével szembeni viszonyulás a politikai kultúra. Ennek egy sajátos típusa az állampolgári kultúra (*civic culture*), amely egy tágabb kontextust jelöl: olyan médium, amely a konszenzusos társadalmi kommunikáció eszközeivel integrálja a „régit” az „újjal” vagyis a „tradíciót”, és a „modernet” a plurális kultúra közegében. A politikai kultúra konstitutív eleme az individuumok szintjén a politikai beállítódás. Politikai beállítódáson itt most olyan tapasztalatok által szervezett szellemi hozzáállást értünk, amely befolyásolja egy személy bármely objektummal vagy szituációval kapcsolatos reakcióját. A politikai beállítódások politikai tényállásokra való vonatkozásuk révén különböztethetők meg más orientációktól. (v.ö. Gabriel 1997, illetve Kavanagh 1972; Barnes-Kaase 1979; Ingelhart-Clark 1990; McKenna 1994; Lipset 1995; Örkény-Szabó 1998; Szabó 2000). A politikai kultúra tág értelemben véleményem szerint a romániai kontextusban (is) a politikum különféle dimenzióira vonatkozó *tudásként* és az aspektusok irányába történő *beállítódásokként* határozható meg. A politikai tudás eszerint gyakorlatias tudás, mivel szoros kapcsolatban áll a participációval: a politika közvetlen kialakításával, irányításával és érvényesítésével, helyi és országos problémák megoldásával, a vélemények kifejezésével. A politikai tudást nem mindegy melyik oldalról közelítjük meg: az állampolgárok ismeretei felől, vagy a demokratikus döntéshozási mechanizmusok (a hatalom) irányából. Az előbbi megközelítés szorosabban vonatkozik a politikai kultúrára, míg az utóbbi a politikai intézmények és folyamatok tervezhetőségére utal (Lánczi 2000:27) ugyan, azonban véleményem szerint a *policy making* folyamata is a politikai kultúra részét képezi. A politikai kultúra tartalmazza a konfliktusok megoldási eljárásait és technikáit is

---

(Sartori 1999:103). A romániai demokratizáció kezdeti éveit – 1996-ig mindenképpen, de azt a koalíciós tapasztalatok sem cáfolták meg – a konfrontáció s a konfliktusok konszenzusos megoldás-képtelensége jellemezte. A romániai átmenetben a hatalmi elit identitását a konfrontatív stratégiája adta. Rögtön a decemberi váltás után az ún. történelmi pártok²¹ köré tömörülő recipiens counter-elitet marginalizálta és megkísérelte delegitimálni (Kligman-Tismăneanu 2001:78) és a konfliktusokat más konfliktusokkal megoldani. Az ellen-elit identitását (egyben politikai ellenzék, és a kialakuló civil társadalom szervezeteit), a nyilvánosan felvállalt antikommunista „küldetése” határozta meg, kriptó-kommunistának minősítve/címkézve a hatalmat, amellyel „morális polgárháborúban” állt egészen vezéregyénisége haláláig²². Az átmenet első szakaszára inkább a politikai megosztottság, és a megosztás politikája volt jellemző²³ a dialógus, a konszenzus és a kompromisszumkeresés ellenében,

---

²¹ Nemzeti Liberális Párt, (PNL), Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt (PNPCD), Román Szociáldemokrata Párt (PSDR). A PSDR 2001 júniusában fuzionált a PDSR kormánypárttal a PSD (Szociáldemokrata Párt) néven.

²² Corneliu Coposu Parasztpárti politikus, jogász, aki 17 évet töltött politikai fogolyként börtönben a Demokratikus Konvenció – a fő ellenzéki csoportosulás elnöke – 1995 őszén hunyt el.

²³ A konfliktusos konfliktuskezelés néhány momentuma a romániai átmenet során: **1990, Január 12**, Nemzeti gyásznapi forradalomban elhunytak emlékére. 240.000 ember tüntet Bukarestben s kéréseik hatására Ion Iliescu törvényteleníti a Román Kommunista Pártot, valamint közzé teszi referendum szervezési szándékát a halálbüntetést illetően, amit 1989 december 31.-én eltörölt a FSN; **Január 17**, A FSN plenáris ülésen eltörli a korábban, január 12-én hozott döntéseit; **Január 25**, Ion Iliescu televíziós beszédében egyes erdélyi megyékben észlelhető "szeparatista tendenciákra" hívja fel a figyelmet; **Január 28**, Victoria téren egy nagy méretű tüntetésre kerül sor, szervezői a PNT-CD, PNL, PSDR. Párhuzamosan a FSN is ellentüntetést szervez. A két tábor között brutális, erőszakos összecsapásokra került sor, többen megsérülnek; **Január 29**, Ion Iliescu által a médiában elhangoztatott, megjelent kérelmek hatására a bányászok első ízben mennek Bukarestbe. Több mint 5000 bányász utazik a fővárosba, megvédeni a FSN-t. Ugyanaznap Szászrégenben öt roma házat felgyújtanak; **Február 1**, A FSN beleegyezik a hatalom megosztásába a történelmi pártokból alakított ellenzékkel. Megalakul a CPUN (Consiliul Provizoriu de Uniune Națională – Nemzeti Egység Ideológus Tanácsa), amely a Parlament szerepét tölti be május 22-ig); **Február 18**, Victoria téren kormányellenes és államelnök-ellenes tüntetésekre kerül sor. A Kormánypalotát védő személyzet felkészületlensége, amatőrizmusa miatt a botokkal, fejszékkel és vasrudakkal felfegyverzett csoportoknak sikerül betörni az épületbe; **Február 19**, A bányászok második alkalommal utaznak Bukarestbe. Több mint 4000 bányász érkezik a Zsil völgyéből a FSN-t védeni; **Március 11**, Temesváron, egy tüntetés alkalmával kommunistaellenes kiáltványt fogadnak el, amit később Temesvári Kiáltvány néven emlegetnek. A sokat vitatott 8-as pont az első három egymás után következő törvényhozási ciklusra a volt kommunista vezetők vagy Securitate ügynökök jelölésének törvényes tiltását kéri; **Március 18-19**, Marosvásárhelyen a románok és magyarok közötti összecsapások több napig tartanak, következményei tragikusak, többen megsebesülnek. Ion Iliescu, a konfliktus résztvevői kérésének ellenére visszautasítja a Marosvásárhelyre való látogatást; **Április 22**, Bukarestben az Universităţii téren kommunista-ellenes maraton tüntetések sora kezdődik el. Első alkalommal állítják le tiltakozásként a forgalmat ezen a helyen. **Június 13** Tüntetések Bukarestben. Mivel a rendőrség csapatai nagyon erőszakosan csapnak le a tüntetőkre, ez utóbbiak betörnek a Rendőrkapitányság főépületébe, és végül felgyújtják azt. Ugyanakkor megtámadják a Belügyminisztérium, valamint a TVR épületeit; **Június 14-15**, Két vonatszerelvény érkezik a Zsil völgyéből bányászokkal, a Kormánypalota teraszáról Ion Iliescu államelnök arra kéri a bányászokat, menjenek az Universităţii tere "rendet csinálni" (Iliescu, Román Közszolgálati Rádióban június 14.-én hajnali 5 órakor elhangzott beszéde nyomán). Bukarestben terror

---

különbféle nacionalista mezbe öltöztetve. De kik képezték ezeket a csoportokat? Elsősorban a már említett „történelmi” politikai pártok, de velük szorosan együttműködve a civil szféra értelmiségi csoportjai (GDS, Csoport a Társadalmi Dialógusért a 22 című hetilap kiadója és az Alianța Civică, a Polgári Szövetség) és az egyetemisták szervezetei, vezetői (Liga Studenților/Diákliga), (lásd továbbá Nelson 1992; Linz-Stepan 1996; Tismăneanu 1997). Az egyetemisták lényeges szerepet játszottak a decemberi eseményekben is, illetve az 1990-es júniusi Egyetem téri események áldozatai is elsősorban egyetemisták voltak. Habermas a már említett tanulmányában rámutat arra, hogy az egyetemisták a politikai kultúra vizsgálatában kiemelt célcsoportot jelentenek, mert mobilitásuknál és strukturális szerepükénél fogva a nyilvános szféra aktív szereplői, illetve mint jövődöbeli értelmiségiek a közösségeik *opinion leadereit* képezik (Habermas 1982:73).

Tanulmányomban három vizsgálat kapcsán kívánok kijelentéseket tenni a befejezetlen átmenet politikai kultúrájára vonatkozóan. A fentiekben elhangzottakkal összhangban *befejezetlen átmenetnek* nevezem a romániai demokratizáció folyamatát a következő megfontolásokból: 1. Romániában a rendszerváltás kezdetén nem voltak legitím rendszerváltó aktorok 2. Nem fejeződött be a polgárosodás, de a nemzetépítés folyamata sem, ezért a rendszerváltást követően a különféle nacionalizmusok reneszánszukat élték/élik, ami a demokratizáció folyamatát lassították/lassítják 3. A gazdasági reformok lassú üteme miatt az átmenet irányítása nem egyértelmű, 4. A

---

uralkodik, a bányászok szétkergetik a tüntetőket, több halott és sebesült; **Október 15**, Egy első tüntetése a frissen alakult Polgári Szövetségnek (Alianta Civica), mely a kommunizmusellenességet és a demokratikus intellektualizmust támogatja; **December 24**, Miután eredetileg Mihály királynak engedélyezik, hogy az országba látogasson, a Ion Iliescu és Petre Roman által vezetett kormány a Bukarest Pitești útvonalon elfoghatja a királyt, majd az otopeni repülőtérről távozásra kényszeríti Romániából; **December 25**, Mihály király első félresikerült látogatása. Belépve az országba a hatóságok engedélye nélkül, visszatérítik. A temesvári egyetemisták tüntetését egyes szakszervezetek is támogatják. Az általános sztrájkra való felkérés, valamint a Kormány lemondása nem örvend nagy népszerűségnek. **1991, Szeptember 23**, A bányászok most már negyedszer mennek Bukarestbe. Mivel szakszervezeti kéréseiket a Kormány nem elégíti ki, a bányászok, Miron Cosma által vezetve feldúlják Petrosani-t, erőszakkal elfoglalják a Bukarest irányba közlekedő vonatokat; **Szeptember 28**, A negyedik "bányászlátogatás" tetőpontja és vége. A rendőrséggel folytatott hosszas összetűzések után a bányászok elfoglalják a Cotroceni palotát (az államelnöki palota), és a TVR (közszolgálati televízió) épületét. Fő kérésüknek, Petre Roman lemondásának, Ion Iliescu államelnök eleget tesz; **1992 Február 24**, Romulus Vulpescu szenátor a parlamentben internáló táborok létrehozását sürgeti magyarok számára; **Április 23**, Mihály király a húsvéti ünnepek alkalmával meglátogatja Romániát, több mint 1 millió ember köszönti. E nagy tömegeket megmozgató esemény után a Kormány megtilt bármilyen más látogatást az országba, félve a király egyre növekvő népszerűségétől. **1999 Január 26-28** A Zsil völgyi bányászok menetelése Bukarest fele, súlyos összecsapások a rendőrséggel. *Forrás: Mediafax, www.romania.ro, Adevărul, România Liberă, Szabadság, Hargita Népe, Ziua, www.ziare.com, www.hhrf.org nyomán Péter László*

---

demokratikus formális intézményrendszer jelenlegi állapota nem tesz eleget a stabil demokrácia feltételrendszerének, habár az intézményes keretek már adottak, 5. A politikai szférában a domináns értékek természete inkább tradicionális, autoritér természetű (v.ö. Lamentowicz 1993; Linz-Stepan 1996; Nelson 1996; Tismăneanu 1997; Pásztor-Péter 2001). Lényegében befejezetlen átmenet alatt a politikai intézményrendszerek optimális működését biztosító politikai kultúra hiányával jellemezhető állapotot értem. Ez három dimenzió mentén modellezhető. A politikai szereplők viselkedése szintjén: az aktorok között vannak olyan fajsúlyos formációk, amelyek fundamentalista ellenzékiek, amelyek a rendelkezésre álló erőforrásokat és játékszabályokat kihasználva a politikai rendszer demokratikus jellegét akarják megváltoztatni (Nagyrománia Párt). A szereplők attitűdjei szintjén: a demokráciaellenes törekvéseknek jelentős tömegalapja van: a Nagyrománia Párt a 2000. évi általános választásokon a legnagyobb ellenzéki párt lett, elnökjelöltje bejutott a második fordulóra²⁴. Az alkotmányosság szintjén pedig a politikai porondon a szereplők az alapokmánnyal kapcsolatosan divergens véleményen vannak: az RMDSZ (többek között) nem ért egyet a nemzeti jelleg kitételével, a liberálisok a választási rendszerrel és a magántulajdonnal kapcsolatos rendelkezések hiányát nehezményezik, több párt a kétkamarás parlament két házának a funkcióját kívánja módosítani, illetve az elnök szerepkörét. Ilyen kontextusban a politikai kultúra kérdésköre felértékelődik.

Ebből a megfontolásból a „*Politikai közvélemény és nyilvánosság*” című egyetemi előadássorozatomból 1999-ben kezdeményeztem egy – a kurzus tematikájához szervesen kapcsolódó – konkrét közvélemény-kutatás elvégzését, amely a szemináriumi gyakorlat szerepét töltené be, így esett a választás a politikai kultúra kérdéskörére. Ebből a kezdeményezésből született a Civil Kurázsi elnevezésű kutatás-sorozat, amelynek során a politikai kultúra állapotát vizsgáltam a kolozsvári „Babe^o-Bolyai” Tudományegyetem magyar és román nyelvű diákjai körében 2000 januárjában, márciusában és novemberében. A kutatások a direkt – *face to face* – technikával alkalmazott kérdőíves²⁵ szociológiai felmérések (*survey*-ek).

---

²⁴ A NRP a Képviselőházban a 84 helyet szerzett meg a 345-ből, Szenátusban pedig 45 helyet a 140-ből.

²⁵ A kérdőív hat fő kérdésblokkból állt, amelyek azonban szervesen illeszkednek egymáshoz. Az első rész a szociológiai beazonosító ténykérdésekből és a rétegváltozók mutatóiból illetve a diákok szociális helyzetére utaló kérdésekből áll. A második rész a médiafogyasztási szokásokat illetve a különböző információforrások szerepét és intenzitását méri, valamint ezek egymáshoz viszonyított súlyát.

Elemzésemben három mintát használok: egy 2000. januárjában felvett N-741 elemből álló magyar diákokra reprezentatív mintát, egy 2000. márciusában felvett N – 793 elemből álló román diákokra reprezentatív mintát és egy 2000. novemberében felvett N – 406 elemből álló magyar diákokra reprezentatív mintát. Az első két minta esetében a kérdések azonosak voltak, a harmadik minta esetében a kérdések között új kérdések is szerepeltek; a minták esetében a kiszámított hibaküszöb +/- 4,2 százalék (P = 0,95)²⁶. A politikai kultúra fogalmát (a fogalommal szemben már fentebb megfogalmazott hiányosságok tudatában) az *ismeret – beállítódás – cselekvés* tengely mentén operacionalizáltam. Mielőtt rátérnék az adatok értelmezésére mindenképpen egy megjegyzést kell tennem. A diákok a társadalmi rétegződés szempontjából a Blau által felállított makrostrukturális paraméterekkel operálva egy eléggé homogén populációt képeznek. Blau a változók két típusát különbözteti meg: *nominális* és *graduális* változókat. A nominális paraméterek éles élesen vágják el a társadalmi csoportokat, például fajok, antagonisztikus vallások, foglalkozások mentén. A nominális paraméter lényege, hogy a képzett csoportok nem hierarchikusak. Ezzel szemben a graduális paraméterek rangsorok alapján (mint jövedelem, vagyon, iskolai végzettség, a hatalom) tagolják a társadalmat. Szintén a graduális paraméterek között szerepel a jövedelem és az életkor²⁷. A diákok ugyanabba a korcsoportba tartoznak illetve a jövedelemszintjük is azonos (havi 1,5 és 2,5 millió lej – kb. 50-80 USD felett rendelkeznek havonta), szociális hátterük is hasonló (95 százalék körüli az apák végzettsége legalább középiskola vagy szakiskola), valamint hasonló szabadidős kultúrájuk van, hasonló erőforrásokkal rendelkeznek és azonos intézményi normákat követnek - ugyanannak az egyetemnek a diákjai. A homogenitás miatt a politikai

---

Ugyanez a rész modellezi politikai, közéleti hírekkel, hírforrásokkal szembeni attitűdöket. A harmadik rész jelenti a kutatás tulajdonképpen kemény magját, amely a választásokkal, a várható politikai részvétel intenzitásával, a preferenciákkal, elvárásokkal foglalkozik. Ez a rész modellezi a politikai kultúra és a politikai aktivitás kérdéskörét: a politikai beállítódásokat és ideológiai nézeteket, a jövőképet. A negyedik rész a diákszervezetekkel szembeni magatartásokat és elvárásokat méri. Az ötödik rész a „magyar egyetem” ügyével foglalkozik. Az utolsó rész a nyelvhasználat kontextuális függőségeit vizsgálja.

²⁶ A statisztikai adatok elemzésében Pásztor Gyöngyi segített. Az adatok feldolgozásában az általa nyújtott hathatós segítségért ezennel hálás köszönetemet fejezem ki. Szintén hálával tartozom Magyarai Tivadar, Roman Dzambazovic, Horváth István kollégáimnak, illetve Csepeli György és Ladányi János szociológusoknak, akik tanácsokkal segítettek munkámat. Kiemelt helyen kell köszönetet mondanom Gail Kligmannak, akinek személyes hatása és a vele folytatott hasznos beszélgetések jelentős hatással voltak dolgozatom perspektívájára. Ugyanakkor köszönettel tartozom volt negyedéves diákjaimnak is, akiknek a segítségével a surveyek designját terveztük, és az adatfelvételeket végeztük.

²⁷ A társadalmi paraméterekről lásd Blau, *Inequality and Heterogeneity*, The University of Chicago Press, 1973

---

kultúrára vonatkozó kijelentéseket csupán az etnikum (román-magyar) választóvonal mentén lehetett határozottan szegmentálni, ezért egyes eredményeket ebben az összehasonlításban tárgyalom. Csak a statisztikailag szignifikáns eredmények bemutatására szorítkozom.

A mindennapok világában az egyéneknek ahhoz, hogy eligazodjanak a társadalmi térben és szükségleteiket kellőképpen tudják kielégíteni, ismeretekre és információra van szükségük. A szükséges információk egy részét az egyének a szocializációjuk során asszimilálják, vagyis az áthagyományoztatás révén, a kultúrájuk részeként megtanulják azokat a tipizált tudásformákat, amelyek az életvilágukban recepttudásokként működnek és a közösségek napi rutinját vezérlik, és amelyek nemcsak érthetővé teszik a világot, hanem nélkülözhetetlenek is a cselekvésekben (Berger-Luckman 1997). Azonban a változó körülmények között a kultúra nem képes naprakész, aktuális információkkal szolgálni, ezért a folyamatos tájékozódás és informáltság jelentősége megnő (Angelusz 1995:9). A folyamat mechanizmusa a politikai információra nézve is hasonló. A politikai szocializáció során az egyének elsajátítják a közvetlen környezetükben lévő politikai természetű objektumokról valamint a politikai rendszer működéséről az alapvető információkat, azonban a véleményeik és beállítódásaik egyre inkább az aktuális információk bázisán formálódnak illetve történnek (v.ö. Carey 1995:384). Vizsgálatunk az aktualitás és információszükséglet problematikáját két irányból kísérelte meg feltérképezni. Az egyik irány a közéleti, politikai hírek iránti tájékozódás intenzitását mérte és azonosította be a hírek, információk forrását, míg a másik irány tulajdonképpen politikai ismeretkérdésekkel az ismeretszintet próbálta megállapítani a politikai rendszer aktorait illetően. Politikai tudás és cselekvés nem szükségszerűen egyenesen arányos, azonban organikus kapcsolatban áll a politikai értékopciókkal és a vélemények kialakításának folyamatával, ugyanakkor az egyének a környező világról alkotott elképzeléseiket, világképeiket is jelentősen befolyásolja. Továbbá a politikai részvétel szintjét az ismeretek (is) meghatározzák, s kihatnak azokra a folyamatokra és praxisokra, amelyekkel az egyének különféle érdekeinket tudatosítják és érvényesítik (v.ö. Hennessy 1968:173). Így nem is volt meglepő, hogy a magyar diákok 80,3 illetve a román diákok 79 százaléka figyel a napi politikai, közéleti hírekre – függetlenül az évfolyamtól.

A legfontosabb politikai információforrások tekintetében némi különbség figyelhető meg a magyar és a román diákok információszerző ökonómiája között. A

---

magyar diákok körében a legfontosabb információforrás a Pro TV²⁸ (37,40 százalékuk naponta vagy hetente többször tájékozódik ebből a forrásból) illetve a helyi (kolozsvári) kereskedelmi URH rádióadók valamelyike által közvetített BBC híradó (25,98 százalék, szintén naponta vagy hetente többször). Ezeket a forrásokat követi a Duna TV a maga 23,5 százalékaival, majd az Román közszolgálati TVR1 (18,9) és az Antena1 kereskedelmi (17,5). Külön említést érdemel még a KMDSZ – a Kolozsvári Magyar Diákszövetség – által kiadott és ingyen terjesztett Perspektíva című hetilap, amit politikainak ítélték meg a válaszadók és 33,6 százalékuk innen is szerez be politikai jellegű híreket - valószínűleg az ingyenesség következtében. Megjegyzendő továbbá, hogy az írott sajtó (a Perspektíva kivételével) messze elmarad a rangsorban, csupán 14 százalék körüli arányokkal. A román diákok esetében az első helyen a helyi román URH kereskedelmi rádióadók által sugárzott hírműsorok (beleértve a BBC híradásait is) jelennek meg 70,2 százalékkal, majd azt követi a Pro Tv híradásai (47,4) és a magas arányt elért Antena 1 (35,8) és a Román közszolgálati TVR1 (23). A napilapok ebben az esetben is alacsony, 15-16 százalék körül szerepelnek politikai, közéleti információforrásként. A két populáció közötti fő különbség az információforrások nyelve és a származások helye tekintetében van: míg a magyar diákok természetes módon mind a magyar, mind a román nyelvű illetve a romániai és a magyarországi médiát megjelölték forrásnak, addig a román diákok csak román nyelvű és romániai médiából tájékozódnak és némileg a televízió képezi a fő forrást. A magyar diákok egy policentrikus médiakonstrukcióból tájékozódnak, amelyben a különböző természetű médiák (közszolgálati és kereskedelmi TV, rádió és írott sajtó) híreceptiója egyenlő fajsúllyal jelenik meg, viszont a román diákok kizárólag román nyelven és túlnyomóan kereskedelmi rádióból szerzik információikat. A „hírszerző” mintában a közös elemet az írott sajtó kis jelentősége képezi. Megállapítható, hogy a diákok eltérnek az országos trendektől a források rangsorát tekintve (országosan a tv, rádió, írott sajtó a rangsor), de magasabb a tájékozódási igényük. Az információk forrása a hírszelekciós eljárások, a kínált információk típusai, hangvételük, és filozófiák nyomán egyben politikai szocializációs intézmények is (v.ö. Hennessy 1968). Ezért nem csupán önmagában kell vizsgálni a politikai szocializáció kognitív

---

²⁸ Románia legnépszerűbb tévécsatornája 1995 december elsején kezdte el szórását, s ezzel mintegy alternatívát képezett az addig monopolhelyzetben lévő állami közszolgálati TVR1-el szemben. Az Antena 1 szintén kereskedelmi tévécsatorna, amely a jelenlegi kormányközökhöz áll közel. A BBC World Service román nyelvű híradásai 1993 nyarán törtek be a romániai nagyvárosokba, egyszerre a romániai kereskedelmi URH-rádiózás megjelenésével.

forrásainak a rangsorát, hanem mérni kell a tájékozottság mértékét is. A román és (a magyar minta esetében kiegészült az RMDSZ-re vonatkozó ismeretkérdésekkel) a magyarországi belpolitikára és nemzetközi intézményekre illetve az egyetem működésére (a diákok jogaira) vonatkozó ismeretkérdések megfogalmazásával²⁹ azt a hipotézist követtem, hogy a napi gyakorlatot biztosító ismeretek és technikák praxisa összefügg a vallott értékrendekkel. A szakirodalom a politikai ismeretek két kategóriáját különbözteti meg: tárgyi tudás (*factual political knowledge*) és háttértudás (*background knowledge*), vagyis a politikai tényekről való ismeretek: nevek, események, személyiségek stb., pusztán adatok birtoklása, illetve bonyolultabb és elvontabb ismeretek, összefüggések, kontextusok ismerete: fogalmak, ideák, koncepciók, doktrínák, ideológiák, ami mélyebb viszonyok ismeretét feltételezi. A két ismerettípus kölcsönösen feltételezi egymást: információkon és vonatkoztatási készségen alapulnak. A politikai szocializáció során kialakult ismerethalmaz adatai kb. 20 százaléka az iskolából és a családból, a többi pedig nagyrészt a tömegkommunikációs eszközökből származik³⁰. A kérdések kombináltan kérdeztek rá a fentebb említett tudásokra. A helyes válaszok arányát az alábbi táblázat foglalja össze:

1. Táblázat. Az ismeretkérdésekre adott helyes válaszok aránya, százalékos eloszlás.

Kijelentések		Helyes válaszok aránya	
		Magyar minta N-741, 2000 januar	Román minta N-793, 2000 marcius
Román belpolitikára vonatkozó kérdések	<i>A román külügyminiszter neve</i>	25,1	77,1
	<i>A legnagyobb ellenzéki vezető neve</i>	59,9	88,7
Külpolitikára vonatkozó kérdések	<i>EU tagok száma</i>	23,2	39,9
	<i>EBESZ jelentése</i>	13,5	39,0
Magyarországi és RMDSZ politikájára vonatkozó ismeretkérdések	<i>Két RMDSZ csoportosulás</i>	31,7	-
	<i>2000 dec. 11-i események ismerete</i>	17,7	18,2
	<i>Magyarországi ellenzéki párt ismerete</i>	21,6	25,9
	<i>RMDSZ tárcái a kormányban</i>	34,5	-
Az egyetemre vonatkozó ismeretkérdések	<i>A BBTE alapszabályzata</i>	37,5	35,7
	<i>Diákszervezetek képviselete</i>	39,4	43,3
	<i>Rögzíthető vizsgák száma</i>	38,2	86,7

²⁹ A kérdéseket két, a survey elvégzést megelőző, fókuszcsoportos megbeszélés nyomán fogalmazódtak meg, diákok részvételével.

³⁰ Lásd továbbá Zaller, J. D: *The Nature and Origin of Mass Opinion*, CUP, 1994 és Janda-Berry-Goldman: *Public Opinion*, In. *The Challenge of Democracy*, Houghton-Mifflin, Boston, 1992

A helyes válaszok aránya mindkét minta esetében 50 százalék alatti (román minta: 45,45, magyar minta: 31,12, átlag: 38,265). Ugyanakkor megállapítható, hogy a magyar diákok tájékozottsága alulmarad a román diákok tájékozottságának mértékétől, minden egyes klaszter esetében: relatíve több információval rendelkeznek a román diákok. A román diákok tájékozottsága a romániai belpolitikára vonatkoztatva a legmagasabb, de meglepő módon még a magyar belpolitika viszonylatában is alulmaradnak a magyar diákok. Ez magyarázható a fentebb leírt „hírszerző” ökonómia divergens és konvergens természetével: míg a magyar nemzetiségűek több forrásból tájékozódnak „gyenge kötéssel” (több forrásból és kevésbé koncentráltan, policentrikusan), addig a román nemzetiségűek „erős kötéssel” (inkább egy forrásból és inkább koncentráltan, monocentrikusan) szerzik be információikat. Az előbbi érv mellett szól a romániai magyar média és nyilvánosság természete is: egysíkú, a magyar elit viselkedését helyeslő, ritkán kritizáló médiáról van szó (Magyari 2000). A pontos informáltság nem korrelál egyetlen azonosító változóval sem (nem, évfolyam, szervezeti tagság, szak, anyagi helyzet). A politikai-ideológiai attitűdök kialakulásában jelentős szerepe van az informáltság (mint a politikai szocializáció közvetlen tartalma) mellett a kulturális környezetnek, amellyel az előbbi intenzív kölcsönhatásban áll, s a politikai szocializáció keretét szolgálja. Az interakció kétirányú folyamat. A kölcsönhatás kétirányúsága abban áll, hogy az egyén ellenáll(hat) illetve alkudozik(hat) a környezet által kínált választási alternatívák között, már ami a politikum intézményeit, mechanizmusait és a szignifikáns másokat illeti; így alakulnak ki a különféle mentális habitusok, a politikai értékek irányába történő beállítódások, érzelmi azonosulások és ideológiai preferenciák (Hennessy 1968; Verba 1996; Dâncu 1999). A politikai-ideológiai beállítódások mérésére a fő ideológiai irányultságokra jellemző (szocialista-liberális-konzervatív kontinuumra) konstruált skálát használtam³¹. Az ezen elvégzett főkomponens elemzés eredményeit az alábbi táblázat tartalmazza s első látásra, azt illusztrálja, hogy a magyar és a román válaszadók a politikai értékek irányába eltérő politikai-ideológiai koordináta rendszerben állítódnak be.

---

³¹ A politikai-ideológia irányultság mérésének a problémáira már az a tény is felhívta a figyelmet, hogy a fókuszcsoporthoz tartozó diákok nem tudták magukat elhelyezni egy bal jobb skálán. Példaszerű az elhangzott kijelentés, miszerint « ... hát, kommunista az semmiképpen nem vagyok » ME, elsőéves diáklány. Így arra kértük a válaszadóinkat, fejezzék ki egyetértésüket egy 1-től 5-ig terjedő skálán a felsorolt kijelentésekkel.

2. A. Táblázat. A diákok politikai-ideológia irányultsága. Magyar minta:

Faktorok N-741, 2000 január	Kijelentések	Faktorsúlyok
1. Kollektivistikus -szociál-liberális beállítottság (24,2%)	A társadalomban a rendnek és az egyetértésnek kell uralkodnia.	0,808
	A jó társadalomban az emberek érdemeik alapján részesülnek a vagyonban és megbecsülésben.	0,636
	Az államnak kötelessége mindenkinek biztosítani az ingyenes egészségügyi ellátást.	0,624
2. Individualisztikus és kvázi-antietatista beállítottság (18,4%)	Az állam minél kevesebb szerepet játszik a gazdaságban annál jobb.	0,734
	Az a jó társadalom, amelyben az emberek egyenlők vagyon és megbecsülés tekintetében	0,623
	A társadalomban az egyének közötti különbségek jogosak ezért egyesek jogosultak a vezetésre.	0,616

2. B. Táblázat. A diákok politikai-ideológia irányultsága. Román minta:

Faktorok N-793, 2000 március	Kijelentések	Faktorsúlyok
1. Liberális beállítottság (23,9%)	Az állam minél kevesebb szerepet játszik a gazdaságban annál jobb.	0,808
	A jó társadalomban az emberek érdemeik alapján részesülnek a vagyonban és megbecsülésben.	0,708
2. Korporatista beállítottság (21,56%)	Az államnak kötelessége mindenkinek biztosítani az ingyenes egészségügyi ellátást.	0,769
	A társadalomban a rendnek és az egyetértésnek kell uralkodnia.	0,749
3. Közösségi - egalitárius beállítottság (17,20%)	A társadalomban az egyének közötti különbségek jogosak ezért egyesek jogosultak a vezetésre.	-0,721
	Az a jó társadalom, amelyben az emberek egyenlők vagyon és megbecsülés tekintetében	0,787

A faktoranalízis megerősítette azt a hipotézist, hogy a diákok nem helyezhetők el a klasszikus bal-jobb kontinuum (szocialista-liberális-konzervatív) skála valamely pontján illetve, hogy nincsenek „tiszta” típusok. Látszólag megállapítható, hogy van némi érzékelhető különbség, ami a magyar és a román diákok politikai-ideológiai beállítódását illeti. Míg az előbbi esetben a diákok két majdnem azonos nyomatékú szegmensre oszthatók, addig az utóbbiak esetében három szintén nagyjából azonos fajszínű szegmens különül el egymástól. A magyar diákok beállítódása a *rend*, az *érdem* és *egyenlő, méltányos ellátás* valamint a *gyenge állam*, az *egyenlőség* és *szabad verseny* koncepciói mentén képezik a *kollektivistikus – szociálliberális* és az *individualisztikus – kvázi-antietatista* szegmenseket. A két szegmens első látásra ebben a vonatkozásban tükrözheti a romániai magyar kisebbségi nyilvános diskurzus társadalom más vonatkozásban érvényes kettes felosztását: a mérsékeltek és a radikálisok mentén, vagy a tradicionalista modernista törésvonalakat. A román diákok

---

esete a *gyenge állam* és a *szabad verseny*, valamint az *egyenlő, méltányos ellátás*, a *rend* illetve a *jogos meritokratikus alapú különbségek elutasítása* és az *egyenlőség* koncepciói mentén képezik a **liberális**, **korporatista** és **közösségi - egalitárius** halmazokat. A román diákok esetében megjelenik a pregnánsabb liberális, illetve a az egyszerre szocialista, de ugyanakkor a tekintélyelvűséget is elutasító és a liberalizmusra jellemző szabad versenyt és meritokratikus elveket sem támogató beállítódások, valamint a az állam általi gondoskodás paternalista igénye is. A magyar diákok esetében egyrészt a *rend* illetve az *érdem szerinti jutalmazás* iránti igény jelenik meg, de az *egyenlő ellátás igénye* mellett illetve a *gyenge, de az egyenlőséget fenntartó állam* keretei között zajló *szabad meritokratikus alapokon folyó verseny* irányába való beállítódás is. A **kollektivistikus-szociálliberális** és az **individualisztikus – kvázi-etatista** szegmensek azonban csupán látszólag képeznek önálló halmazokat. Mindenik halmaz esetében észrevehető, hogy a halmazok „identitásai” eltérőek ugyan, de nem képeznek klasszikus értelemben klasszikus (s egyben ezek mentén fragmentált) beállítódást (kivételet talán a román diákok egy részének következetes liberalizmusa). Vagyis a beállítódásokban keverten és egyszerre jelennek meg az a bal és jobb értékei³². Ha az elemzésünket kiegészítjük a különböző intézmények irányába történő beállítódásokkal, akkor sokkal inkább nyilvánvaló lesz a két minta közti hasonlóság és a különböző halmazok közti határok megvonása még inkább problematikusává válik. Mindenik halmazba tartozók pozitív véleménnyel vannak a népi hagyományokról (4,09 és 3,88 átlagértékekkel a magyar és a román mintában) az egyházakról (3,68 és 3,84), a szakszervezetekről (3,17 és 3,18) valamint a Királyról (3,29 és 2,75), illetve a köztársasági elnökről (3,22 és 2,51), vagyis a hagyományos autoritást kifejező intézményekről. Ugyanakkor egyformán rossz véleménnyel a Parlamentről, és a politikusokról (2,65 és 2,23; 2,26 és 1,91), vagyis a demokratikus pluralizmus legfontosabb kellékeiről (a különböző halmazokhoz tartozó diákok véleménye a fentebbi intézményekről ugyanolyan eloszlást mutat). A fenti halmazok majd mindenikében meghatározó az állami szerepvállalás igényének valamilyen formája. A magyar diákok kollektivistikus kvázi-antietatista halmazban a magatartások csak részben elutasítóak az állam intézményével szemben. A romániai kisebbség kvázi-társadalomként működik. Egyes szerzők egyenesen erdélyi magyar társadalomról beszélnek (lásd Bíró,1993),

---

³² Természetesen tudatában vagyok a politikai baloldal és jobboldal felosztás módszertani és egyéb

---

amelyben létezik egy erősen áteticizált para-állam is, ami lényegében az állam szerepét tölti be, specifikusan az állam intézményére jellemző funkciókat látja el: az RMDSZ. Az „elutasított állam” a román állam, amellyel szemben a kisebbségek elutasító magatartást tanúsítanak (Csepeli-Örkény-Székelyi 2000), de a kompetenciákat a para-állam – az RMDSZ - veszi át; tehát ez a halmaz is tartalmaz paternalista, és főleg etnicizált elemeket is. Az állam szerepe a halmazokban keverten jelenik meg. Az egyén – állam viszonyában, az idevágó szakirodalom szerint, két lényeges értelmezéssel számolunk. Az egyik a liberális fogantatású és a természetjog talaján álló Locke-ig visszavezethető individualisztikus-instrumentalista modell, a másik pedig az államelmélet arisztotelészi kommunitarista-etikai értelmezése. Az előbbi esetben az egyén az állammal szemben, mint egy jogállást megalapozó tagság szerepében áll, s az egyének az állammal szemben külsődlegesek, annak újratemtéséhez a szavazással és az adófizetéssel járulnak hozzá, cserében pedig szervezeti szolgáltatásokat kapnak. A magánemberekként értelmezett egyének érdekeiket az állammal szemben kívánják érvényre juttatni. Az utóbbi modellben az egyének egy etnikai-kulturális közösséghez való tartozás mentén integrálódnak a politikai közösségbe, egy egész részeként úgy, hogy csak a közös hagyományok és az elismert politikai intézmények keretén belül képesek kialakítani személyes és szociális identitásukat, ami a kollektív önmeghatározás gyakorlatában aktualizálódik, de a hatalmi és gazdasági különbségek tudomásul vételével és azok elfogadásával egyszerre (Habermas 1993:4). A diákok beállítódásában mindezek az elemek keverednek, amit az a tény is kiemel, hogy a román diákok pártpreferenciáinak eloszlása nem korrelál a halmazok jellegével. A különböző halmazokhoz tartozó diákok szavazatai nem követik a beállítódásuk ideológiáját. A magyar diákok esetében a pártpreferencia kérdése nem jelent szociológiai problémát, de alátámasztják a fentieket: a szavazatok 90 százaléka etnikai szavazat, az RMDSZ gyűjti azokat be³³.

A diákok politikai ideológiai irányultsága és a politikai intézmények irányába történő beállítódása egy „vegyes”, diffúz modellben értelmezhető. Az állapot a legjobban a „hibrid politikai kultúra” fogalmával jellemezhető. Ennek magyarázatát Tismăneanu a múlt (kommunista és a kommunista előtti) kulturális és

---

jellegű problémáinak, nehézségeinek. Itt az ideáltipikusabb beállítódások modellezését kíséreltük meg.
³³ A BBTE azon magyar diákjairól, akik nem az RMDSZ-re szavaznak; lásd Gál László, *A BBTE magyar diákjainak választói preferenciái* című OTDK dolgozatát, OTDK, kézirat, 2001

---

politikai örökségében látja (Tismăneanu 1997:406). A hibrid állapot egyszerre jelöl alacsony közéleti aktivizmust, és intoleráns magatartást a másság (hagyományosan a kisebbségek, de a mindenféle eltérő kultúrával jellemezhető csoportok) irányába is, illetve paternalizmust, de ugyanakkor államellenességet és szolidaritást is. A hibrid politikai kultúrát, a leninista múlt és a felvállalt nacionalista trend elemeinek ötvözeteként a pluralizmus kezdetleges formáival, a harmadik út keresésében (Tismăneanu 1997:406) definiálható. A hibrid politikai kultúra Almond és Verba által felállított tipológiában (1996) az alattvalói és a participatív politikai kultúra olyan sajátos oldatát jelenti, amelyekben parókiális elemek is szerepet játszanak. Az alattvalói, dependens politikai kultúra esetében az egyének orientációi főleg a politikai rendszer egészére, illetve annak döntési és végrehajtási oldalára irányulnak, de ugyanakkor az egyéneknek és a közösségeknek az érdekérvényesítési hajlandóság meglehetősen alacsony szintje jellemzi. Azok a társadalmak, amelyekben a tagokra participatív politikai kultúra a jellemző, ott az állampolgárok rendelkeznek az alapvető ismeretekkel a politikai környezetükről: a szereplőkről, a szabályokról, vagyis a politikai rendszerről, tudatosak a saját érdekeik felől és ezekkel összhangban összehangolt politikai követeléseik is vannak, amelyeket a nyilvánosságban jelenítenek meg. Részvételük egy jól artikulált információkészletre, kommunikáció- és eltérő véleményeket befogadó készségekre alapszik. A mi esetünkben a diákok a hibrid állapottal jellemezve egyszerre mutatják a passzív-parókiális jelleget és a passzív-résztevői jelleget ötvöző politikai kultúra jegyeit, vagyis csak a helyi szintű politika iránt érdeklődnek, aktivitásuk a választásokon való részvételre redukálódik a gyenge helyi és erős központi intézményi keretek között, amelyekről ambivalens véleményeik vannak. Kétségtelen, hogy vannak olyan vonatkozások, amelyek esetében a mozgósíthatók a diákok (erről részletesebben lásd alább), de ebben az esetben résztvevő jelleg csupán rátevődik a passzív/dependens parókiális kultúra hagyományos rétegeire. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy közepes a diákok informáltsága, a személyes kommunikációs pályák rövidre vannak zárva (a kommunikáció nem hatol át az etnikai határokon, a szabadidős tevékenységeik során 95 százalékban csak azonos etnikumú felekkel vannak közvetlen kapcsolatban, és a politikai kérdéseket is elenyésző arányban beszélnek meg a másik etnikumhoz tartozó társaikkal) illetve a tolerancia mértéke szintén alacsony. A társadalmi távolság mérő

---

skálán a magyar diákok román diákok irányába való tolarancia-indexe³⁴, 3,40 míg ugyanez a fordítva 2,62 illetve a romák irányába tanúsított távolság indexe 5,53 és 4,92 (a magyar és a román nemzetiségű diákok irányából). A fentiek további alátámasztására nézzük meg, milyen a diákok érdekérvényesítési stratégiái, a politikában való direkt részvétel (a politizálás) illetve a szervezeti tagság. Az érdekérvényesítés problémáját adott közösségi célok érdekében történő aláírásgyűjtés különböző fokozatai támogatási hajlandóságával mértük. Arra kértük válaszadóinkat, hogy helyezték el magukat az *aláírást gyűjtene, aláírná, nem érdekli, nem ért egyet, nem bízik a sikerében* fokozatú skálán. Az eredmények szerint a magyar diákok átlagosan 11,38 százalékban vennének részt aktívan egy aláírásgyűjtésben, míg 77,22 százalékuk írta alá beadványt. A román minta esetében ezek az arányok 12,26 és 46,28 százalék eloszlást adtak. Az érdekérvényesítés mérésére alkalmazott kérdéscsoportok faktoranalízissel való elemzése nyomán a következő kép rajzolódott ki: a magyar diákok inkább a politikai, míg a román diákok inkább a szociális típusú jogok érdekében mozgósíthatóak. A magyar etnikumú diákok esetében a magyarázat a már fennebb említett átetnicizált közéletnek tudható be. Ez az állapot szoros kapcsolatban áll a romániai magyar kisebbség helyzetéről alkotott felfogással, a múlt rendszer nacionál - kommunista jellegével és a poszt-decembrista romániai átmenet konfrontatív konfliktusmenedzselésével illetve az ezekről beszélő nyilvános beszéddel. A volt kommunista rendszer a kisebbségekkel szemben asszimilációs és homogenizáló politikát alkalmazott (Nelson 1992; Kligman 1998; Roth 2000), ami egyfajta izolációt és bizalmatlanságot gerjesztett a kisebbségek részéről. A 89-es változás nyomán a magyar közösség hivatalos politikáját a jogorvoslás és a jóvátétel igénye illetve a kisebbségi jogokért vállalt küzdelem jellemezte, nemegyszer nacionalista felhangokkal. A kisebbségi elitek etnikai diskurzusát megjelenítő médiahatás klímájában „a politikai jogokért való harc” normává vált (továbbá lásd Magyarai 2000). Az a tény, hogy a változók és faktorok nem korrelálnak sem a válaszadók nemével, sem az évfolyammal, korrallal, anyagi helyzettel vagy szervezeti tagsággal, alátámasztja a magyar minta politikai célok iránt mutatott magasabb érdekérvényesítő hajlandósága. A két minta közötti megállapítható különbség nemzetiség-függő, ez az a tényező, ami az érdekérvényesítési célok közötti eltérést magyarázhatja.

---

³⁴ 1-től 6-ig terjedő skálán, ahol 1-legkisebb társadalmi távolság (Bogardus-skála), az átlagérték

3. Táblázat. A diákok érdekérvényesítési hajlandósága - aláírásgyűjtés és támogatás. Magyar minta

Faktorok, N-741, 2000 január	Kijelentések	Faktorsúlyok
Politikai jogérvényesítés (46,4%)	Román diákszervezetek a diákok szenátusi képviselőléteért	0,861
	KMDSZ a magyar szenátusi képviselőléteért	0,751
	Feministák a parlamenti képviselőléteért	0,606
Szociális jogérvényesítés (17,4%)	Diákszervezetek a szociális helyzet javításáért	0,540
	Zöldek a környezetszennyező kombinátok ellen	0,486

4. Táblázat. A diákok érdekérvényesítési hajlandósága - aláírásgyűjtés és támogatás. Román minta

Faktorok N-793, 2000 március	Kijelentések	Faktorsúlyok
Szociális jogérvényesítés (29,4%)	Diákszervezetek a besszarábiaiakhoz hasonló jogokért	0,659
	Diákszervezetek a diákok szociális körülményeinek javításáért	0,592
Politikai jogérvényesítés (20,2%)	Feministák a nők parlamenti képviselőléteért	0,464
	KMDSZ a magyarok szenátusi képviselőléteért	0,458
	Diákszervezetek a diákok szociális körülményeinek javításáért	-0,526

A politikai részvétel célja a politikai döntések könnyebb az egyénekkal elfogadtatása az egyénekekkel s egyben „növeli az emberek közösség iránti elkötelezettségét, valamint tudatosítja a magán és a köz között húzódó határvonalat” (Paterman, idézi Láncki 2000:206). Anthony Birch a politikai részvétel tizenegy szintjét különbözteti meg: szavazás a helyi és országos választásokon, népszavazásokon való részvétel, jelölttámogatás és kampányolás, aktív párttagság, aktív részvétel valamely nyomásgyakorló csoport tagjaként, politikai felvonuláson, tüntetésen való részvétel, a polgári engedetlenség valamely formájának gyakorlása (pl. adófizetés megtagadása), a kormány tanácsadó testületében való részvétel, különböző közösségi akciókban való részvétel (pl. helyi környezetvédelmi kérdésekhez való hozzászólás), egyéb, fogyasztói és érdekvédelmi szervezetek munkájának önkéntes segítése (Birch 1993:81). Ezt a modellt adaptálva volt mérhető a participáció mértéke, és intenzitása.

5. Táblázat. A nyilvános tiltakozás formái, százalékos eloszlás

Tiltakozásformák	Diákok részvétele, magyar minta N-741, 2000 január	Diákok részvétele, román minta N-793, 2000 március
Beadvány aláírása	25,7	47,2
Beadvány szerkesztése	16,0	14,1
Újságcikk megírása	7,9	30,1
Parlamenti képviselőnek írni	0,3	1,8
Gyűlésen, tüntetésen részt venni	9,9	4,8
Sztrájkolni	38,6	1,4

Forgalmi blokádban részt venni	1,6	0,6
--------------------------------	-----	-----

6. Táblázat. A politikai részvétel szintjei százalékos eloszlás

Aktívizmus	Magyar minta N-741, 2000 január	Román minta N-741, 1999 december
Nem érdekel a politika, ezért szavazni sem megyek el	5,7	16,9
Nem érdekel különösebben a politika, de azért elmegyek szavazni	77,1	67,9
Elmegyek szavazni és gyűléseken is részt veszek	7,7	3,4
Már vettem részt tüntetésen és/vagy plakátragasztásban és/vagy aláírásgyűjtésben	6,5	1,0
Szerveztem politikai gyűlést vagy tüntetést is	0,1	0
Aktívan veszek részt a politikában, de tisztséget nem viselek	2,2	0,8
Tisztségem is van politikai szervezetben	0	1,0
Vezetője vagyok egyik politikai pártnak/ csoportosulásnak/	0	0,4

A két populáció ebben az esetben mutat némi különbséget, például a tiltakozásformák „erőssége” függvényében azok eltérő eszközökkel szereznének érvényt érdekeinek (a román diákok többsége inkább a békés megnyilvánulásokhoz folyamodna - beadvány, újságcikk - és a magyar diákokhoz viszonyítva sokkal kisebb arányban venne gyűléseken, tüntetésen, sztrájkban, vagy forgalmi blokádban). Mégis, inkább az alacsony implikációt igénylő tiltakozási formákat helyezik előnybe (beadvány, gyűlés, sztrájk), a személyes megnyilvánulások ellenében. Ugyanakkor azonban mindkét populáció tagja „bennmarad” a hibrid politikai kultúra keretei között, ugyanis megfigyelhető egy aránylag nagyfokú érdektelenség a politika iránt, még akkor is, ha a többségük elmegy szavazni. A szervezeti tagság tekintetében a magyar diákok 63,4 százaléka, míg a román diákok 16 százaléka válaszolta azt, hogy tagja valamilyen szervezetnek. A különbség első látásra óriási, azonban szervezeti tagsággal rendelkező magyar diákok 79,7 százaléka a KMDSZ – többnyire passzív 66,9 százalék – tagja³⁵.

Következtetés:

Tanulmányomban a romániai átmenet egyik vonatkozására kíséreltem meg megállapításokat tenni a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája kapcsán. A hipotéziseket – miszerint a jelenlegi politikai kultúra állapotát a különféle tradíciók

³⁵ A KMDSZ és tagsága viszonyára vonatkozóan lásd Pásztor Gyöngyi: *A kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája és adaptált politikai cselekvési mintái*, Sapientia-dolgozat, Kolozsvár, megjelenés alatt, 2001 vagy Péter László: „Civil Kurázszi – Egyetemisták és civil társadalom Kolozsváron”, In. *A civil szféra szerepe a közösségfejlesztésben*, szerkesztette Somai J., Alapítvány az Erdélyi Magyar Szervezetekért, Kolozsvár, 2000, 109 – 115 oldal

---

jelentősen meghatározzák – az adatok igazolták. Mindkét minta esetében közös jellemző a politikai passzivitás, a politikai cselekvésnek a szavazásra való redukálása, a társadalmi intolerancia és a hibrid politikai kultúra. Az általános passzivitás értelmezhető úgy is mint a 89 előtti periódus politikai kultúrájának a jelenben való kiszolgáltatottság-érzést ellensúlyozó hagyományos, bejáratott módszer. A vizsgálat nyomán megállapítható, hogy a demokratikus intézményrendszer iránti bizalom alacsonyabb, mint a tradicionális autoriter mintákkal jellemezhető intézményekkel szembeni érzelmi közelség érzése, az affektív azonosulás mértéke: a hadsereg, a népi hagyományok, az egyház és (meglepő módon) a szakszervezetek népszerűsége magas. A politikai részvétel, a civil aktivitás a cselekvések szintjén csupán a civil szervezetek és különféle alternatív mozgalmak által kezdeményezett beadványok aláírására korlátozódik s kevésbé mozgósíthatók a saját érdekeik érvényesítésére s az állam szolgáltatói és a javak egyenlő eloszlását menedzselő szerepét magas arányban támogatják – párhuzamosan a citoyenséggel összefüggő civil érdekérvényesítő technikák és eljárások ismerete nélkül. A politikai participáció állapota a riesmani fogalomhasználatban az *indifferens* típussal írható le leginkább: alacsony az aktivitás intenzitása, a politikai rendszerről való pontatlan ismeretek miatt a kompetencia is alacsony és a negatív, vagy ambivalens az affektív kapcsolat a politikai eseményekkel (Riesman 1950:505).

A vizsgálat nyomán arra a következtetésre jutottam, hogy a véltnél szorosabb az összefüggés a 89 előtti politikai szocializációs gyakorlat és a jelen állapot között. A kapcsolatot két koordináta mentén strukturálható: a 89 előtti politikai szocializáció (formális) kerete és az erre adott reakció illetve az áthagyományozott tartalom, amelyben jelentős elem az autoriter intézményekkel szemben tanúsított magatartás. A romániai kommunista rendszer a közvetlen politikai szocializáció intézményein keresztül egy osztály nélküli társadalom felépítését tűzte ki célul, amely új állampolgári modellt feltételezett. Az „új ember” egy minőségileg más erkölccsel és értékrenddel jellemezhető szocialista embert feltételezett³⁶. Az „új ember” kialakításának praxisában a család szembekerült a többi politikai szocializációs ágenssel, és egy reaktív, védekező szocializációs gyakorlatra váltott, ami lényegében „a tiltások és a negativitások helyszínévé tették” (Szabó 2000:45), mivel „a totalitarista rendszerekben a politikai rendszer közvetlenül behatol a család

---

kommunikációs folyamatába és a szülők nem fejtenek ki a nonkonformista véleményt, az akaratlan elárulás lehetősége miatt” (Verba 1996:326) a morozovi esetek elkerülése végett. A család a politikától való távolságtartás helyszínévé lett, ahol a politikai konfliktusok elkerülése normává lett. A kettős szocializáció³⁷ folyamatában a család szerepe a háttérbe szorult, míg a hatalom az „élet minden domíniumát alávetette a homogenizációnak” (Kligman 1998:34). Az „új ember” kialakítása érdekében az egyént a rendszer erős kényszerrel integrálta az olyan intézmények keretei közé, mint a párt, a kommunista ifjúsági szervezetek, a szakmai szervezetek, amelyek a nemzet rekonstrukcióját az alattvalói politikai kultúra szélsőséges formájának az elterjesztésével, kikényszerítésével akarták megvalósítani³⁸ (lásd továbbá Kligman,1998).

A 89 előtti politikai szocializációs folyamat másik lényeges eleme a közvetített tartalmak. Ebben a vonatkozásban az autoriter hatalmi központokkal szembeni magatartások kultivációja különösen fontos jelentőségű kérdés. Az autoritér formáknak a felértékelt „szerepe mindig is jelen volt a romániai politikai kultúrában” (Gilberg 1996:95) nemcsak a kommunista időszakban, hanem a két háború közötti periódusban is az antidemokratizmus mellett. Gyakorlatilag 1938 óta Romániában 1989 decemberéig egyik politikai rendszer sem volt demokratikus (1938-1940 között királyi diktatúra, 1944-1945 között fasiszta-militarista diktatúra, 1947-től pedig kommunista diktatúra volt Romániában). Az autoriter hatalmi viszonyok társadalmi beágyazódásának strukturális előzményei vannak Romániában. Az autoriter hatalmi viszonyok visszavezethetőek „a nagy lélektani távolságra, ami elválasztotta a hétköznapi embert a helyi adminisztrációtól, illetve a központi politikai hatalomtól” (Gilberg 1996:87), ami azt eredményezte hogy az egén élete egy kettős szinten zajlott – egyrészt a család és a helyi közösségek, másrészt a politikai hatalom síkján – ami között a tátongó szakadékot a „nacionalizmussal és etno-sovinizmussal lehetett kitölteni” (Gilberg 1996:88), amire a kisebbség is a kisebbségi neurózisból fakadó és táplálkozó bezárkózó nacionalizmussal válaszolt. (További elemei ennek a magatartásnak az anti-urbanizmus és az értelmiségellenesség). Ezeket a hagyományokat a kommunista rendszer továbbvitte, s a már többször említett

---

³⁶ A új erkölcs kódexét a *Codul principiilor si a normelor muncii si a vietii comuniste ale eticii si echitatii socialiste* képezte.

³⁷ A kettős szocializációról lásd Szabó Ildikó, *Az ember államosítása* c. tanulmányt, *Tekintet*, 1991, vagy In, *Pártállam gyermekei*, 2000, Új Mandátum, Bp.

³⁸ A Haza Sóllymai, a Pionírok, a KISZ, a ODEUS, FEDEUS, stb.

---

nacionál-kommunizmus formájában megőrizte a természetét. A helyi-központi feszültség feloldási kísérleti közé tartozott „az a cinizmus, amellyel a közember éles határvonalat húzott a két szint közé, s folyamatosan megszegte, illetve követte azokat a normákat, amelyek a mindennapi megélhetés szempontjából számára lényegesek voltak” (Gilberg 1996:87). Ez a formális-normatív kerettel szembeni szelektív betartás/megszegés praxisát generálta. Szintén a távolság leküzdésének kísérleteként volt betudható a központi hatalommal „organikusabb” és szorosabb kapcsolatra igényt tartó törekvések is. A befejezetlen átmenetre jellemző hibrid politikai kultúrában ezért van (olykor egyszerre) jelen mindkét törekvés és az állammal szembeni magatartás, az etnikumtól függetlenül.

Könyvészet:

- Ágh, A.:** „*Basic Democratic Values and political Realities in East Central Europe*”, Budapest, Papers on Democratic Transition, No. 70, 1993
- Ágh, A.:** „*Paradoxes of Transition. Forced to be Free*”, Budapest, Papers on Democratic Transition, No. 20, 1992
- Almond, G. A.-Verba, S.:** *Cultura civică*, CEU Press Bucureşti, 1996
- Angelusz, R.:** *Kommunikáló társadalom*, Ferency, Budapest, 1995
- Barber B. R.:** *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*, University of California Press, Berkeley, London, Los Angeles, 1984
- Barnes, S.-Kaase, M.:** *Political action. Mass Participation in Five Western Democracies*, 1979 (magyar fordításban), In Gábor Kálmán: *Diáksziget-kutatás*, Budapest, 1999
- Berevoiescu-Chiribucă-Com^oa-Lăzăroiu-Stanculescu és Tsai.:** *Fejtele schimbării. Româniilor îi provocarea tranziției*, Nemira, Bucureşti, 1999
- Berger, P.L.-Luckmann, Th.:** *A társadalmi valóság értelembeli felépítése*, Gondolat, Budapest, 1997
- Birch, A. H.:** *The Concept and Theories of Modern Democracy*, Routledge, London-New York, 1993
- Blau, P.:** *Inequality and Heterogeneity*, The University of Chicago Press, 1973
- Brezinski, Z.:** *Marele E^oec*, Dacia, Cluj, 1993
- Carey, J. W.:** *The Press, Public Opinion and Public Discourse*, In. Public Opinion and the Communication of Consent, szerk. Glasser, T. L.-Salmon, Ch. T., The Guilford Press, New York, 1995
- Csepeli, Gy.-Örkény, A.:** *Politikai-ideológiai nézetek a társadalmi rendszerváltás folyamatában*, In. Csendes? Forradalom? Volt? T-Twins, Budapest, 1991, 162-168 oldal
- Csepeli-Örkény-Székelyi:** *Grappling with National Identity, How Nations See Each Others in Central Europe*, Akadémiai, Budapest, 2000
- Dahl, R.:** „*Poliarchy, Participation and Opposition*”, New Haven, Yale University Press, 1971
- Dâncu, V.S.:** *Socializarea politica si achizitia limbajului politic*, In Sociologia Romaneasca, III, 1999
- Gabriel, O. W.:** *Politikai beállítódás és politikai kultúra*, in Szofi II. folyam, I. Évfolyam, 1-2 szám, 1997
- Gál L.,** *BBTE magyar diákjainak választói preferenciái OTDK*, kézirat, 2001
- Gilberg, T.:** *Romanians and Democratic Values: Socialization After Communism*, In. Nelson, D.N. (szerk): „*Romania after Tyranny*”, Westview Press, Boulder, 1992
- Habermas, J.:** *Állampolgárság és nemzeti identitás. Gondolatok Európa jövőjéről*, 1993, kézirat
- Habermas, J.:** *Asupra conceptului de participare politică*, In Cunoaştere şi comunicare, Editura Politică, Bucureşti, 1983, 33-88 oldal
- Hennessy, B.C.:** *Public Opinion*, Duxbury Press, Belmont, 1986
- Ingelhart-Clark:** *The New Political Culture*, Nemzetközi Szociológus Konferencia, Madrid, 1990, kézirat
- Janda-Berry-Goldman:** *Public Opinion, In. The Challenge of Democracy*, Houghton-Mifflin, Boston, 1992
- Kavanagh, D.:** *Political Culture*, MacMillan, London, 1972
- Kéri, L.:** *Az átmenet első fél évtizede*, In. Korunk, Kolozsvár, 1995/7, 89-97 oldal
- Kligman, G.:** „*The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*”, University of California Press, 1998
- Kligman, G.-Tismăneanu, V.:** „*Romania's First Postcommunist Decade*”, In East European Constitutional Review, vol. 10, No.1, 2001, 78-85 oldal
- Kligman, G.-Verdery, K.:** „*Romania After Ceausescu: Post-Communist Communism*” in *Eastern Europe in Revolution*, szerkesztette Ivo Banac, Ithaca Cornell, 1992, 117-47 oldal

-
- Kuczi T.:** *Szociológia, ideológia, közbeszéd*, Scientia Humana, Budapest, 1992
- Lamentowitz, W.:** „*Political Instability in East Central Europe*”, In. *Paradoxes of Transition*, szerkesztette Miszlivetz, F.-Jensen, J., Savaria University Press, Szombathely, 1993, 173-194 oldal
- Lánczi A.:** *Demokrácia és politikatudomány*, Aula, 2000
- Linz, J. J.-Stepan, A.:** „*Problems of Democratic Transition and Consolidation*”, John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1996
- Lipset, Seymour:** *Political Man. The Social Bases of Politics*, JHUP, Baltimore, 1981
- Magyari T.:** *A Romániai Magyar Média*, Médiakutató, 2001/1.
- Marino, A.:** *Politică ̄i cultură*, Plural, Polirom, Iași, 1996
- Nelson, D.N. (szerk):** „*Romania after Tyranny*”, Westview Press, Boulder, 1992
- Pásztor Gy.:** *A kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája és adaptált politikai cselekvési mintái*, Kolozsvár, kézirat, megjelenés alatt, 2001
- Pavel, D.:** *Leviathanul bizantin*, Polirom, Iași, 1998
- Pavel, D.:** *Limba de lemn*, Polis/4
- Péter L.:** *Civil Kurázi – Egyetemisták és civil társadalom Kolozsváron*, In. *A civil szféra szerepe a közösségfejlesztésben*, szerkesztette Somai J., Alapítvány az Erdélyi Magyar Szervezetekért, Kolozsvár, 2000, 109 – 115 oldal
- Péter, L.-Pásztor, Gy. :** „*Hisszük, hiszen látjuk!?*” „*Az ÉRTÉKÜZENET*” a 2000. évi romániai választási kampány során megjelent választási reklám-klipekben, Régió, 2001/2
- Riesman, D.-Glaser, N.:** *Criteria for Political Apathy*, In *Studies in Leadership*, ed. A. W. Gouldner, NY, 1950
- Roth E.:** *Nacionalizmus vagy demokratizmus*, Pro Europa, Marosvásárhely, 2000
- Sandu, D. :** *Spașiiul social al tranziției*, Polirom, Iași, 1999
- Sandu, D.:** *Sociologia tranziției. Valori ̄i tipuri sociale în România*, Staff, București, 1996
- Sartori, G.:** *Demokrácia* Osiris Könyvkiadó, Budapest, 1999
- Sartori, G.:** *Teoria democrației reinterpretă*, Polirom, Iași, 1999
- Schumpeter, J. A.:** *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York Harper, 1942
- Segert, D.:** „*The Rise of a New Political Class in East Germany*”, Budapest, *Papers on Democratic Transition*, No. 62, 1993
- Szabó, I.:** *A pártállam gyermekei*, Új Mantátum, Budapest, 2000
- Szabó, I.-Örkény, A.:** *Középiszkolás fiatalok állampolgári kultúrája*, Minoritás, Budapest, 1998
- Tismăneanu, V. :** *Reinventarea politicului. Europa de Est de Stalin la Havel*, Iași, Polirom, 1997
- Tismăneanu, V.–M. Călinescu:** „*The Revolution and Romania’s Future*”, In „*Romania After Tyranny*” szerk. Daniel N. Nelson, Westview, 1992
- Tismăneanu, V.:** *Introduction*, *European Constitutional Review*, vol. 10, No,1 2001, 76-77 oldal
- Vajda, M.:** *East-Central European Perspectives*, In. *Civil Society and the State*, szerk. J. Keane, NY, Verso, 1988, 333-360 oldal
- Verba, S.:** *Az elsődleges (primer) csoport és a politika*, In. *Politikai pszichológia*, szerk. Lányi, G., Balassa, Budapest, 1996
- Weber, M.:** *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987
- Zaller, J. D.:** *The Nature and Origin of Mass Opinion*, CUP, 1994
- Zamfir, E - Zamfir, C.:** Szerkesztők, *Politici sociale*. România în context european, Alternative, București, 1995

Péter László

2001 május-június, Yale University, New Haven – BBTE, Kolozsvár